

Hangutánzó szavaink történetéből.

Az Árpád-korban keletkezett Szent Gellért-legendában azt olvassuk, hogy Gellért püspökre és kísérlőjére: Valtherra, az egyik szálláson rájuk esteledett, amikor azok éppen István királyhoz igyekeztek, ezért ott is kellett éjszakázniuk. Szent Gellért „éjjel tájban malomzörgést (strepitum molarium) hallott, pedig malmot sehol sem látott. Csodálkozott, hogy lehet az. Az a nő meg, — így szól tovább a legenda — aki a malmot hajtotta (quae molam trahat), mindjárt énekelni kezdett...”

Ez az első tudósítás a magyar dalról, ez az első adat a magyar földön előforduló kézi gabonatörő vagy őrlő készségről, és Kozma Andor, a Szent Gellért-legendának ebből a részletéből költötte „A magyarok symphoniája” című halhatatlan költeményét. Ő kézimalomról énekel. Költőnek nemcsak a költői szabadság engedi ezt meg, hanem a legenda szavai is, hiszen ott azt olvassuk: „...mola solius manu traheretur mulieris...”

De Cs. Sebestyén Károly: „Milyen kenyeret ettek a honfoglaló magyarok?” című cikkében (Szegedi Füzetek I., 159—160.) azt írja, hogy a kőből való kézimalom „még a XIV. században is feltűnő újítás volt”. Ezzel szemben a kezdetleges gabonaörlés másik módja: a mozsárban való törés már a XIV. század előtt is megvolt. „A lisztkészítésnek ez a módja a földkerekség igen nagy területein még most is dívik. Egész Közép-Afrika hangos a gabonatörő mozsarak zajától és a zúzó nők kísérlő énekétől, mondja valamelyik újabb Afrika-kutató. Indiában már a legrégibb idők óta kötelessége ez a nőknek s ott mindenfelé, a napnak minden szakában még ma is lehet látni gabonát zúzó nőket. Főleg a nomád pásztorkodó állattenyésztő népek, melyek vándorlásaik közben nem cipelhetnek súlyos őrlőköveket, használják, a fából való mozsarat gabonaszemek őrlésére, illetve törésére.”

„Ez az ősi famozsár még nálunk is megvan. Ma már leginkább csak sőt vagy mákot törnek ugyan benne, de valamikor főleg kölesnek és hajdinának — eme két ősi gabonafélének — törésére használták. *Kölyü, külü, lükő, lükü* a neve. Lehetséges, hogy ilyen famozsárban való búzatörésnek ritmikus lármája s az ezt kísérlő énekszó bántotta

Szent Gellért püspököt is amaz ismeretlen magyar faluban.“ (Cs. Sebestyén: u. ott, 159—160. l. Én ritkítottam.)

Ha a legenda szavai Cs. Sebestyén Károlynak ez utóbbi feltevését nem igazolják is, annyi bizonyos, hogy a mozsárban való gabonaörlés nagyon régi.

A néprajznak ezt a megállapítását megerősíti a nyelvtudomány is, amikor Melich a nyelvtörténeti adatok vallomásából így következtet *malom* szavunk eredetéről írtában: „Úgy látom, mintha bizonyítékaink volnának arra, hogy őseink a búzát először törték s csak később őrlötték. (MNy. XVI., 65. l.)

Melich ezt a megállapítását arra alapította, hogy a Schlägli Szójegyzékben a *mola*-nak *mosar* és *tűrű* a neve, Marmelius Szójegyzékében pedig *pila* — *Mozsár tűrő szerszám*; *Mola* — *köles törő hel*; *Mola manuaria* — *Kézvel forgató tűrő*; és csak az állathajtotta gabonaörlő eszközt: *Mola asinaria* — nevezték: *Samar forgato malo* m-nak. Vagyis amikor már *örölték*, még akkor is nevezték az örlő szerszámot *tűrő*-nek. A mozsárban való gabonaörös emléket őrzik a *Törő* személynevek is. (Oklsz.)

A *mozsár* szó német jövevény, viszont a gabonafélének mozsárban való törése a *mozsár* szó átvétele előtt is megvolt őseinknél. Ebből az következik, hogy az ó-magyar nyelvben kellett olyan szavaknak lenniük, amelyek a „mozsár“, „gabona-törő rúd“ és „mozsárban tör“ fogalmát jelölték.

Melich említett cikkében csak a *tűrű* ~ *tűrő*, *mozsár-tűrő szerszámot* említi, a cselekvést pedig a *tör* igével jelöli. A magyar nyelvtörténet és az ethnographia azonban azt tanítja, hogy a gabona-törő mozsarat és a gabonazúzó botot másképp is hívták, a mai *kölyű*, *kőjű*, *külü*, *gülü* (ez utóbbi: Népr. Ért. XI., 122.), *lükő*, *lükü* ó-magyar megfelelőjével is jelölték, a cselekvést meg ezzel a szóval is kifejezték: *lik*, *lük*. A Besztercei Szójegyzékben ugyanis, tehát a XIV. század végén, a mozsárban megtört kölesnek *likett* (liketh), a Schlägli Szójegyzékben meg *lükütt* (lwkwth) a neve, az Őrségben ma is így nevezik: *lükött* (MTsz.). Ha tehát már a XIV. század végén *likett* volt a neve a megtört kölesnek, azaz a köleskásának, ezt csak úgy érthetjük meg, ha a kölest nemcsak *törték*, hanem a cselekvést ezzel a szóval is kifejezhették: *lik* ~ *lük*. És amint a régi nyelvbeli *Törő* személynevek a gabonaörös emléket őrzik, éppen úgy jelenti az 1211-ből való *Lukeu* (mai kiejtés szerint *Lükő*, ó-magyar kiejtés szerint *Lükév*, vö. Mészöly: Nyelvtört. fejt. 78—83.) meg e névnek többi, későbbi időből való adatai azt az embert, akinek gabonaörös volt a foglalkozása.

A mozsárnak *tűrű* ~ *tűrő* neve és a gabona-törő, zúzó rúdnak *mozsár-tűrő* szerszám neve azt mutatja, hogy ez a szó a *tör* ige -ű, -ő igenévképzős alakja, és amint látjuk, nemcsak azt jelentette a m i b e n, hanem azt is: a m i v e l gabonát törtek.

Tudta ezt nyelvtudományunk eddig is, csak azért kellett itt ezt újra megismételniünk, hogy ehhez hozzáfűzzük azt: a *lūkū*, *lūkō* is ilyen igenév, de ilyen igenév véleményem szerint — és az alábbiakban ezt fogom bebizonyítani — a *kōlyū*, *kōjū*, *külü*, *gülü* és régi nyelvbeli alakváltozatai is.

A *kōlyū*-ről és sokféle alakváltozatáról nyelvtudományunk azt tanítja, hogy az honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszó. (Gombocz: Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter, 104. l.)

De vajjon csakugyan bolgár-török jövevényszó-e a *kōlyū*?

Hiszen igaz, a különböző török nyelvekben van a magyarhoz hasonló hangalakú, „hölzerner Mörsér“, „Mörserkeule“ jelentésű szó (Gombocz, im.; MNy. III., 261.), de az is igaz, hogy a magyar nyelvben ennek a szónak és alakváltozatainak igen sok olyan jelentésváltozata van, amelyeknek a török nyelvekben semmi nyomát sem találjuk. Kétségtelen ugyanis az, hogy a „mozsár“, „gabonatörő rúd“, „posztóványoló“ jelentésű *kōlyū* ~ *külü* semmiképpen sem választható külön a „kútfoglalvány“ jelentésű *fa-küjü*-től (MTsz.), a „kolomp“ értelmű csügési *külü*-től (Erdélyi Múzeum, XLVII., 438.), a „harkály“-t tévő *küllő*, *küllü*, *külü* szavaktól (MTsz.), a Marcal-vidéki *küllő*-től (= fekete-rigó), a zalai sárgakülü (= aranybegy) madárnévtől (MTsz.), sőt azt mondom — az alábbiakban be is bizonyítom —, hogy az „ismeretlen eredetű“ „radius rotae, Radspeiche“ jelentésű *küllő* ~ *küllő* ~ *köllő* ~ *küllü* ~ *külü*, *kerékkülü* ~ *küvő* ~ *kévő* ~ *kével* ~ *kévöl* is idetartozik a Mészöly megfejlette *küszkülő*-vel (MNy. X., 1—6. l.; jelentése: az a fa, hívják *közfa* néven is, amelyet a járomszíj felső és alsó kint maradt végébe dugnak a Székelyföldön, hogy a szíj feszes maradjon.) és a Lendvahosszúfaluban feljegyzeltem „járomszeg“ jelentésű *igaküllü*-vel együtt.

Ha ezt sikerül bebizonyítanom, akkor ebből nyilvánvalóvá válik először is az, hogy a *külü*-nek, *kōlyū*-nek nem „hölzerner Mörsér“, „Mörserkeule“ volt az eredeti jelentése, amit a török nyelvekben kimutatható, nagyjában a magyar szóhoz hasonló hangzású török szavak jelentenek, hanem valami más.

Ebből azonban az is következik, hogy a magyar *külü*-nek és alakváltozatainak a török nyelvben vélt megfelelőihez semmi köze sincsen.

Ha pedig valaki megütköznék azon, hogy az 1. „famoszár“, „gabonatörő rúd“, „posztóványoló“, 2. „kútfoglalvány“, 3. „kolomp“, 4. „harkály“, fekete rigó“, „aranybegy“, 5. „keréksugár“ vagy „kerékköpi“, vagy „kerékfentő“, „radius rotae“ és 6. „a járomszíjba tett közfa, amely a járomszíjzat feszesen tartja“, 7. „járomszeg“ jelentésű szavakat közös eredet gyanújával illetem, annak emlékeztetébe idézem Mészöly Gedeonnak a *tőpörtő* szó eredetéről írott igen tanulságos cikkét (MNy. VII., 248.). Azt olvas-

hatjuk itt, hogy ugyanaz az igenév: *tepertő* — száraz ágat, rancos vénasszonyt és disznópörcöt is jelent.

Arra, hogy egyetlen egy szó hogyan jelentheti a legkülönbözőbb fogalmakat, szintén Mészöly Gedeon mutatott rá először és egyedül „A kidei *Hintómező* nevének és a *hindr* szónak eredete” című értekezésében (NNyv. I., 225—236.). Mészöly e tanulmányában ugyanis nemcsak a címbeli két szó eredetét fejtegeti, hanem a helyes szófejtés módszerét is megmutatja. Éppen ezért jól tesszük, ha idézzük tanulmányának azt a részét, amelyben arról olvashatunk: hogyan jelentheti ugyanaz a szó a legkülönbözőbb fogalmakat: „Az „örvény”, „Wirbel” fogalmának nemcsak az a megkülönböztető jegye van, hogy *f o r o g*, hanem a többi között az is, hogy víz az anyaga. De nyelvünk mellőzi a többivel együtt ez utóbbi jegy nyelvi kifejezését is, mikor az örvényt egyszerűen úgy nevezi: *forgó* (L. Magy. Tájszót.). Az örvénytől sokban különbözik a *forgó-szék*, amelyben a kisgyermek járni tanul, de azért annak a neve is lehet a *forgó*. A balatoni halászkónál «az a vezérrúd hátulján álló vas karika, amelybe a fagyó-kötél szolgál», szintén *forgó*. Más a vaskarika, más a szántóföld, mégis abból is *forgó* a neve annyinak, amennyin szántáskor forognak az ekével. Megint más a kis gyermek pálcára tűzött papiros szélmalomjátéka, de az is *forgó*. A Ringl-spiel is az. A csontozatunkban is van *forgó*.”

„Íme, a természetes nyelvben a legkülönbözőbb fogalmaknak is lehet egyazon nevük egyetlen közös tulajdonságuk alapján úgy, hogy az a név tulajdonképpen annak az egyetlen közös jegyüknek a nyelvi kifejezése. Az elnyeléssel fenyegető örvény, meg a kis gyereket járásában gyámolító eszköz, meg a vaskarika, meg a szántóföld, meg a szélmalom-játék, meg a ringlispil, meg a csigolyacsontunk, mindezek, melyeket egymás után elsoroltam — mennyire különböző fogalmak. Mégis valamennyinek közös jegye az, hogy valamennyivel kapcsolatban van a *f o r g ó* mozgás fogalma” (Mészöly: NNyv. I., 225—226. l.)

Lehet tehát — fordítom a szót a *kölyü*, *külü*, *küjü*, *gültü*: *küllő*, *küllü*, *küvő*, *kévő*, *kével*, *kévöl* szavakra —, lehet tehát, hogy ezek is közös eredetűek, de csak akkor, ha e szavak hangtörténetén kívül a jelentéstani vizsgálat is igazolja azt, hogy a famozsár, gabonatörő rúd, posztóványoló, kütfoglalvány, kolomp, harkály, fekete rigó, aranyhegy, kerék-sugár v. kerék-fentő v. kerék-köpi, járomszíjba való közfa, járomszeg jelentésű fentebb idézett szavakban van valami közös jegy, amely szülő okak lettennek a sokféle jelentésnek, a rejtett asszociációknak, ezek meg e szavak sokféle alakváltozatának.

Azt már említettem, hogy a mozsár régi neve *külü* is volt, *lűkü* is volt, aminthogy ma is hívják ezt az eszközt *külü*-nek is, *lűkü*-nek is. E szavaknak sokféle alakváltozatát most hagyjuk el, mert

először az eredeti jelentését kell megismernünk. Inkább arra figyeljünk most, milyen a göcseji *lűkű*, és hogyan készítik. Az ősi mozsáralakú *lűkű* üregét úgy égették ki. Fontos hangsúlyoznunk, hogy „A *lűkű* fenekét legalább is egy deciméter vastagra hagyják, hogy a sok verésbe ki ne lyukadjon, szét ne repedjen. Oldalai is vastagok, így a lyuk a *lűkű* nagyságához képest szűk” (Gönczi: Népr. Ért. IV., 140. Én ritkítottam.) Az ilyen *lűkű* természetesen nem olyan kis mozsár, amelyet háziasszonyaink a konvhában bors-törésre használnak, hanem jó nagy, 1 méter magos is van. Természetes, hogy ilyen nagy *lűkű*-höz hozzávaló nagyságú *lűkűbot* szükséges, amely nem is bot, hanem jó nagy husáng. És amint a „mozsár” jelentésű *törő* mellett mozsártörő szerszám is volt, tehát a zúzó botot is hívták *törő*-nek, ugyanúgy a *lűkű* ~ *lűkő* nemcsak azt jelenti: „mozsár”, hanem azt is: „zúzó gerenda”. „Régenten csak mozsártörőkkel törnek vala a mozsárban, az után törnek vala darabos kása *lűkő*vel (pinsebant piloruido) a száraz malomban. (NySz. Com. Jan. 75.)

Göcsejben nemcsak mozsáralakú *lűkű* van, hanem olyan *lűkű*-t is készítenek, amelyiknek ürege a lefektetett fatörzs oldalába van égetve. Hogy melyik az eredetibb alakú *lűkű*: az álló fatörzsbe égetett üregű-e, vagy a lefektetett fatörzs oldalába égetett, annak eldöntése a *külü* szó eredetének megfejtéséhez nem szükséges. De azt már igenis hangsúlyoznunk kell, hogy a lefektetett fatörzs oldalába égetett *lűkű* mostani *lűkűbot*-ja már módosult, mert az ilyen *lűkű* botjának végén a bot irányára merőlegesen egy kalapácsszerű úgynevezett ütteg van erősítve. Vagyis az ilyen *lűkű*-nek az üttegje végzi azt a mozdulatot, amit az álló fatörzsből kiégetett *lűkű* egyenes, ütteg nélkül való *lűkűbot*-ja végez, tehát az ütteg zúz.

Ha mármost megfigyeljük a módosult *lűkű* és a vele teljesen azonos szerkezetű módosult *külü* üttegjének működését, azt látjuk, hogy annak neve az *üt* ige származékán kívül olyan szó, amelyik nemcsak azt a mozgást jelöli, amit töréskor végez, hanem azt a hangot is, amit a módosult *lűkű* és *külü* kalapácsa, üttegje mozgás, zúzás közben hallat. Nézzünk csak bele Gönczinek Göcsejről szóló könyvébe, mit is mond erről: „A törést rendszeren egy egvén végzi, úgy, hogy a nyújtó hátsó végére áll s a falban lévő fogantyút tartva, egyik lábát a nyújtó szegjére, illetőleg tengelyére helyezi, a másikkal pedig a *lűkűbot*ot magasra emelve, ránehezéssel hirtelen lecsapja. Le csapáskor a *lűkűbot* üttegje a törzsök üregébe vágódik, melyben a törendő hajdina vagy más egyéb van s úgy töri, „moszittya” folytonosan, míg csak a termény kellően ki nincs törve, megtisztítva. Hogy a munka szaporábban s hatásosabban menjen, a mozsárszár és ütteg keresz-

tezéséhez köteleket kötnek s ezzel egy ott álló egyén a lükü üt-
tegjét erősebben segíti levágni... A lüküben haj-
dinát, kölest, mákot, vagy kukoricát törnek" (i. m. 449—
450. l. Én ritkítottam.)

A lükü működésének leglényegesebb mozzanata tehát a lükü-
botnak a lükü üregébe való zuhanó beleszapódása. Ezt
a mozdulatot a lükübot és annak a végén lévő ütteg végzi, a
zuhanó becsapódást meg az üttegnek a lükütörzs üregébe való
vágódása okozza.

A göcseji lükü-nek Ormányságban külü a neve; Kiss Géza
az Ormányságról szóló szép könyvében a külü-ről is ír, jó lesz
megfigyelnünk, hogy mennyire megegyezik a göcseji lükü-ről
ülézett jellemzéssel az ormánysági külü leírása: A külü „Tökmag-
zúzó és köleshántoló faszerkezet. Hatalmas tölgyszögös — köze-
pén nagy kerek lyukkal. Ebbe a lyukba öntötték a tökmagot,
kölest s fölötte zupolt a két leállított cölöpre keresztbefekte-
tett fatengőn járó külügerenda a végére derékszög alakban
erősített zupolóval (ez a göcseji ütteg). Rendesen pajta mellé
állították. Külügerendán áll valaki, kezével a pajtaszöglábból ki-
álló fogba kapaszkodik, egyik lába tengőn innen, másik túl s lá-
ba fejével és teste súlyával mozgattja a zupolt s zupol-
ja a lyukba öntött magot. A köles héja leválik, kiszedik
s kész a köleskása, amiből levest főztek, töltött káposztát kever-
tek, hurkát töltöttek, kását főztek“ i. m. 48—49. Én ritkítottam.) Az ilyen hurkába töltött kásáról nevezték el a „vastag véres
hurkát“ lüküttes-nek (MTsz.).

Tehát a külügerenda végén lévő zupoló zupolja a lyukba
öntött magot. Hogy mit tesz a zupol ige, azt ugyancsak Kiss
Géza mondja meg ugyanennek a könyvének szójegyzékében: „Zu-
pol v. hupol: üt, ver valamit, zuhogtat Zupol pl. a dufa
kender törő farka a külü vályúira fektetett kender fölött“ (340—
341. l.).

Zupol, hupol, zuhogtat: hangutánzó szavak. Azt a hangot
jelölik, amit a lükübot végén lévő ütő okoz a köles, miegyéb zú-
zásakor, ezért nevezik a külü-nek zúzó részét zupoló-nak, ami
tehát működés közben zup hangot ad. Tudjuk, hogy kalló
(= posztó- és szűr kalló, ványoló) is készülhet a módosult lükü
vagy külü elve szerint, vagyis nemcsak olyan kalló van, amelyik
egyenest husáanggal kallja, veri a posztót, hanem van olyan is,
amelyiknek a végén kalapácsszerű ütő van. No mármost: „a
kallóbeli kalapácsnak az a része, amely a fészekbe lecsik
és a szűrt kallja“, Kreszneries Szótára szerint: zupp. Nem-
csak az a hang zupp tehát, amit a kalapács ütő része okoz, ha-
nem magának az eszköznek is zupp a neve. (MTsz.)

Igen ám, de amikor még a lükü-nek, külü-nek eredeti ütteg
vagy zupoló nélkül való volt az alakja, akkor maga a lükü vagy

külü (= gabonazúzó gerenda) végezte a gabonatörést, és akkor a *lükü* vagy *külü* nyilván azt a husángot jelölte, amelyik zuhanás közben *lük-te*, *lök-te* a kölest. Ezért nevezi a Besztercei Szójegyzék a megtört, meghántolt kölest *likétt*-nek, a Schlägli Szójegyzék meg *lükütt*-nek, úgy, mint ahogy az Őrségben ma is nevezik: *lükött*, *lüköt* (MTsz.).

Ebből mármost az következik, hogy a kalapácsszerű ütteg vagy zupoló nélkül való gabonazúzó gerendának nemcsak *lükü* vagy *külü* lehetett a neve, hanem jelölhették ezt az eszközt olyan más hangutánzó szóval is, amelyik ennek működését és a működés okozta hangot is kifejezte.

Csakugyan azt látjuk, hogy a vízi erővel hajtott kölyű-ben azokat a „bütykös cölöpöket”, amelyeket a kerék tengelyének fogai emelgetnek, „a melyek leesve, súlyukkal és esésükkel, tehát mozgási energiájukkal törnek, zúzzák össze az alattuk levő tányér v. serpenyő tartalmát”, a XVII. század előtt nem nyilaknak nevezték, hanem *törő bot*, *zopkó*, *zuppantó* volt a nevük (Lambrecht: A magyar malmok könyve, 44. l.).

Amint tehát a kalapácsszerű ütteg-et működésük hangjáról a hangutánzó *zupoló* és *zupp* szóval nevezték, ugyanúgy jelölték az ütteg nélkül, tehát kalapács nélkül való egyenes gabonatörő husángot a hangutánzó *zopkó*, *zuppantó* szóval.

Lambrecht Károly kétségtelenül helyes megállapítása szerint a *külü* régi nyelvbéli jelentése 'gabonazúzó gerenda' volt: „A középkori latinságban leghasználatosabb *stupa* neve, amely súlykot, zúzó gerendát jelent” (A magyar malmok könyve: 43.). Azt tette tehát, amit a hangutánzó *zopkó*, *zuppantó*. Az is kétségtelen, hogy ugyanezt a husángot a régi nyelvben *lükő*-nek is mondták: „Régenten csak mozsártörőkkel törnek vala a mozsárban, az után törnek vala *daraboskása* *lükő*vel (pinsebant pilo ruido) a száraz malomban (NySz. Com. Jan. 75.)

Vagyis: *zopkó*, *zuppantó*, *külü-tönk* (MTsz.) *külü*, *lükő* mind ugyanannak a gabonatörő husángnak volt a neve, amelyeknek működése nagy zajjal jár, éppen úgy, mint a kalapácsszerű *zupoló*, *zupp* működése. És amint *zupp*, *zupoló*, *zuppantó*, *zopkó* kétségtelenül hangutánzó eredetű szavak, fellehetjük, hogy a *zopkó*-val, *zuppantó*-val azonos jelentésű és a módosult *külü* *zupoló*-jával meg a kalló *zupp*-jával azonos rendeltetésű *lükü*, *külü* is hangutánzó eredetű.

Hogy a *lükü* ~ *lükő* az, könnyen bebizonyíthatjuk. A Magyar Tájszótárban fel van jegyezve, hogy Baranyában is megvan a *lükő*, de ott nem 'famozsár' vagy 'gabonatörő gerenda' a jelentése, hanem 'bodzafapuska', 'bodzafapuska tolófája', 'játszó gyermekek vízi- és kőepuskájának tolója', 'a pálló-saj-

tár csapjának (hosszú dugó) az oldalhoz erősített ágya' (az utóbbi két adat: Kiss Géza: Ormányság, 305. l.). Világos, hogy a bodzafapuska meg a vízi- és kőpuska tolófája azért kapta a lükő nevet, mert *lükéskor* pukkanó hangot is ad; a pállósajtár csapjának, hosszú dugójának az ágya, csak azért lehet *lükő*, mert a dugónak a sajtár oldalához erősített ágyába való betevésekor, vagy kivételekor *l ü k k e n ő h a n g o t* ad.

A hangutánzó eredetű szavak legjellemzőbb sajátága nem az, hogy aránylag fiatalok és különösen a nyelvjárások szűk határai között élnek, hanem az, hogy egy-egy hangutánzó eredetű tőnek igen sok alakváltozatú származéka van, azután meg az, hogy a hangutánzó fő származékai között sok a gyakorító és mozganatos képzőjű ige. Ezért van a *lük* igenek „hirtelen elébe toppan, rábukkan”, jelentésű *rálükken* származéka; a „zökkenő, gödör az úton” ezért *lükkenő*; ezért mondják Háromszékben arra, aki a „földön ülve magát ide-oda himbálja, zökötöl, lökdösve ütöget”: *lükütöl*; az meg, „aki félcspőre sántít, ügetőformán megy”: *lük-tet*; Apácai Csere „víz-módra *lükögés*”-ről (NySz Enc. 98.) ír. A tájnyelvben az, aki „testét nehézkesen hintázza meg, vagy sebes lovaglás közben rázódik”: *lühököl*.

Rálükken, lükkenő, lükütöl, lükten, lükögés, lühököl nemcsak mozgást, hanem mozgással együttjáró hangot is jelölnek, éppen úgy, mint a *lükü ~ lükő* vagy a meghántolt köles jelentésű *likett* alapján feltehető **liké*, még régebbi alakban **likév > *likév* (Mészöly: Nyelvtörténeti fejtegetések 78–83.). A **likév > *likév > *liké > likő* stb. meg kétségtelenül a *lik ~ lük* igenvéképzős származéka, vagyis ugyanolyan képzésű, mint a *zuppanló, zupoló*. A *lik ~ lük* viszont finnugor eredetű hangutánzó, megfelelője megvan a finn nyelvben is: *lykkää-* (NyH.⁷ 34.), de különösen népes családja van ennek legközelebbi rokonainknál: a voguloknál.

Megfigyelhetjük, hogy a vogul nyelvben a magyar *lik ~ lük > lük*-nek és származékainak általában olyan jelentésváltozatú szavak felelnek meg, amilyenek a magyar nyelvben is találhatók.

Vogul *lökä-mi ~ lökä-mi* „eltaszít” (Szilasi: 61.), *lik-ti* „leszik ill. levetődik”, *kwon-likti* „kirepül”, *lik-mi* „hozzájut”, *lik-mäti* „találkozik valanivel” (i. m. 59.), *läkwi ~ lekwi* „érkezik” (vö. magyar *haza-lükken* „otthon terem”, „hazavetődik”, MTsz.), „lop”, „lopózkodik”. A vogul *juw läkwi* azt jelenti: „betoppa” (Szilasi: Vog. Szój. 55.), a magyar *rä-lükken* is azt jelenti: „rábukkan, hirtelen elébe toppan”, *bé-lükken* meg ezt teszi: „váratlanul betoppa” (MTsz.). Mivel azonban hangutánzó eredetű szóval van dolgunk, természetes, hogy ugyane vogul szónak olyan jelentésváltozatai is vannak, melyek a magyar nyelvben nincsenek ugyan meg, de a vogul *läkwi ~ lekwi* hangutánzó eredetéből egészen megmagyarázhatók. Így jelenti ez a vogul

szó még ezt is: ,mozog, lecsúszik', *lek-w-ti* ,mozdít, *lăkwě-tti* ,ugrik', *lăkw-zăti* ,búvik', *lăkwə-mătti* ,átsuhan' (Szilasi: Vogul Szójegyzék, 55). Idelartozik vogul *léki*: ,rak' (Szilasi: i. m. 58., az összetartozásra már Szilasi utal.). Vog. *lăw-sji*: ,mozog, lecsúg'. A vízről is mondják, éppen úgy, mint a magyarban ezt: „víz módjára lükkögés“ (NySz.). Ebbe a szócsaládba tartozik a vogul *lohkwi* ,zörget', *kwen-lohkwi* ,kiver', *jěl-lohkwi* ,levág, leszúr' (Szilasi, i. m. 59.). Idevaló a vogul *lyokwi* ,kúszik' (i. m. 59.), *luki* ,mozog', *luŋti* ,mozgat', *ju-luŋtoŋ* a tolózárral bezárni', *luŋkutnə* *saj* ,kopogó zaj' (i. m. 61.).

Mind a magyar, mind a vogul szavak és természetesen a finn *lykkää-* is kétségtelenül hangutánzó eredetűek tehát, erre és közös eredetükre mutatnak a magyar és vogul nyelvben található azonos jelentésváltozatok. A vogul nyelvnek ezt az egész szócsaládját tudtommal még nem vetették össze a magyar *lik* ~ *lök* > *lők* megfelelőivel, ezért mondhatta Bárczi, hogy „kétes“ megfelelője megvan a vogulban (Szófejtő Szótár). Nem kétes a magyar és vogul szavaknak közös eredete, egészen szabályos, a hangutánzó szavak törvényének teljesen megfelelő (Vö. e kérdés lényegét illetőleg Mészöly: Szegedi Füzetek I., 221. 1.).

A *lők* < *lök* ~ *lik* tehát csakugyan finnugor eredetű hangutánzó szó. Ha a *lők* ~ *lök* ,gabonazúzó rúd', ,gabonatoró mozsár' hangutánzó eredetűnek bizonyult, akkor az lesz a *külü* ~ *kölyü* és sokféle alakváltozata is.

E szó eredetének a megfejtésekor abból az egyszerű nyelvtörténeti tényből indulok ki, hogy a *külü* ~ *kölyü* ugyanazt jelent, amit a *lök* ~ *lők*: mind a kettő jelent gabonazúzó husángot és gabonatoró mozsárt is. Az a véleményem azonban, hogy a *külü*-nek, *kölyü*-nek és többi alakváltozatának nem ez volt az eredeti jelentése, hanem általában husángot, botot, ütőt, nagy darab gerendát jelentett, amint a *lők* sem csak a gabonazúzó husángot, mozsárt jelent, hanem bodzafapuska tolófáját is meg a pállósajtár dugójának az ágyát is teszi.

Azt látjuk tehát, hogy a *lök* ~ *lők*, *külü* ~ *kölyü* jelentése azonos: a *külü* is, a *lök* is ezt jelenti: olyan fából való ütő, zúzó, vagy *lők* eszköz, amelynek működése hanggal jár együtt.

Ebből viszont arra következtetek, hogy a *külü* ~ *kölyü* és többi alakváltozata egyeredetű a *lök* ~ *lők* szóval, a *külü* a *lök*-ből fejlődött metathesissel.

Nytri Antal.

(Folyt. köv.)